
Conclusie

Een opvallend kenmerk van de vrijzinnigheid in de negentiende en vroege twintigste eeuw is dat deze stroming zich niet beperkte tot de steden. Gemeentes als Ter Apel aan de Groningse oostgrens en Schiermonnikoog in het Friese Waddengebied maakten op bezoekers een romantische en afgelegen indruk. In feite was dat isolement schijn: terwijl de Schiermonnikogers indrukken van andere culturen opdeden tijdens de grote vaart bestond in Ter Apel een levendig grensverkeer. De bevolking kwam in aanraking met commiezen, militairen, personeel van de stad Groningen en de joodse gemeenschap. Sijze Wilto Schortinghuis heeft de stimulans van deze contacten beschreven. Hervormden als hij hadden desgewenst de mogelijkheid om te opteren voor een orthodoxe versie van het protestantisme (zoals de Afscheiding in het nabije Sellingeren, of de confessionele richting in de hervormde kerk van Onstwedde), maar sloegen bewust een andere richting in: die van geloof zonder wondergeloof. Uiteraard speelden predikanten en schoolonderwijzers een rol bij die keuze. Essentieel was daarnaast de beschikbare literatuur. Boeken over de ontmoeting met andere godsdiensten en over natuurwetenschappelijke ontwikkelingen werden gekocht door wie het zich kon veroorloven, en vanuit school en pastorie in het klooster van Ter Apel uitgeleend aan leergierige jongeren die er het geld niet voor hadden. Een eigen leescultuur bleef ook nadien een onderscheidend kenmerk van de vrijzinnigheid in het dorp, die er een eigen referentiekader door kreeg in vergelijking met andere gemeenschappen ter plekke. Wat in dit levendige milieu opvalt is het gebrek aan interactie met de rooms-katholieke parochie, die blijkbaar werd geassocieerd met verouderd autoriteitsgeloof. Anders dan voor de theologen van de Groninger richting (Hofstede de Groot) hadden de Middeleeuwen in de negentiende eeuw blijkbaar geen enkele bekoring voor de vrijzinnigen van Ter Apel: zij genoten meer van de bijzondere planten rond het klooster dan van dat bouwwerk zelf. Pas na 1900 begon dat langzaam te veranderen.